

Gedachten over het atoom (2)

● Toen ik de vorige maal ons vermogen tot het vrijmaken van de kernenergie vergeleek met het vermogen dat de tovenaarsleerling uit het oude, door Goethe in dichtvorm weergegeven verhaal, om de geesten, die zijn meester dienden vrij te maken, heb ik geenszins over het hoofd gezien, dat deze daad van de leerling ook een zeer positieve kant heeft. Hij maakt daarbij immers gebruik van krachten, die zeer wel tot vergemakkelijking en dus tot verbetering, verfraaiing, ja verdieping van zijn leven zouden kunnen leiden — mits deze krachten hem inderdaad zouden dienen. Mits hij slechts het vermogen zou blijken te bezitten om deze krachten te richten, in die banen te leiden, waar ze alleen een nuttig effect kunnen hebben en ze te onderdrukken op het ogenblik, dat zij voor hem en zijn omgeving gevaarlijk dreigen te worden.

Want het nut, dat de mens en de menselijke samenleving van de atoomkrachten zouden hebben — en naar ik nog steeds vurig hoop en diep in mijn hart vertrouw — ook in de niet ver verwijderde toekomst voor mens en mensheid hebben, is haast onbeschrijfelijk. De menselijke geest aarzelt het perspectief te aanvaarden, dat door de mogelijkheden van de atoomkracht wordt opgeroepen. Het perspectief van een wereld, die niet langer een veelheid van elkaar tegenstrevende mensengroepen zal omvatten. Een wereld, waarin niet langer het zwaard van de honger zal heersen, dat maar al te gemakkelijk wordt omgesmeed in het zwaard van de oorlog. Een wereld dus, waarin niet langer twee derde van de mensen, die onze broeders en zusters zijn, onvoldoende gevoed worden. Waarin niet langer de overgrote meerderheid onvoldoende gekleed zal zijn, waarin niet langer acht van iedere tien mensen gehuisvest zullen zijn op een wijze, die nauwelijks beter is dan de huisvesting van de dieren en zeer veel slechter dan de huisvesting van vele dieren, die slechts het weeldegevoel van de enkeling dienen. Een wereld dus, waarin het mogelijk zal zijn, dat de gehele mensheid die kennis, die wetenschap, die cultuurhoogte zal kunnen bereiken, die overeenkomen met de aanleg van het individu en zijn groep. Een wereld waarin de mens en de mensheid werkelijk bevrijd zullen zijn van gebrek en angst voor de toekomst.

*
* *

Want dit is ongetwijfeld de macht van het atoom. En door een werkelijke beheersing van die macht, zal het de mens in beginsel mogelijk zijn die wereld te verwezenlijken. Immers in die wereld zal geen gebrek meer heersen aan de energie producerende stoffen, die ons in staat stellen de productie van onze fabrieken en machinerieën tot elke gewenste hoogte op te voeren. Die ons tevens in staat stellen die producten naar alle delen van de aarde te vervoeren. Die het tevens mogelijk zullen maken, dat ook ieder volk op aarde aan dit hoog-opgevoerde productieproces zal deelnemen. Die daardoor de economische mogelijkheid zullen scheppen om tot een volledige ruil te komen van de producten, die beter in het ene deel van de aarde vervaardigd kunnen worden of in het andere deel kunnen groeien. Die een eind kunnen maken aan de verfoeilijke toestand van bezittende en niet-bezittende volkeren, van 'haves' en 'have-nots' op aarde, een toestand, die de grootste vijand is van een werelddemocratie en een wereldvrede.

Het zal mijn voorrecht zijn op een andere plaats in het wekelijkse radio-programma een aantal keren over al deze zaken te spreken naar aanleiding van de tentoonstelling over het atoom, die in de loop van de komende week op Schiphol geopend zal worden. Ik kan er daarom hier nu verder aan voorbijgaan en moet er ook aan voorbijgaan, omdat het niet de technische bijzonderheden van het atoom zijn, waarover ik met U spreken moet en spreken wil.

Wat voor ons — niet alleen voor ons humanisten, maar voor allen, die menen, dat de mens een geweten heeft, waarnaar hij op straffe van ondergang van individu en gemeenschap heeft te luisteren — het grote vraagstuk is, ligt bij de consequenties van het 'beheersen'. Niet het beheersen van de krachten zélf —

5
maar het beheersen van de toepassing van die krachten. Hier ligt — zoals wij de vorige week constateerden een gewetensconflict, dat vele aspecten heeft, waarvan ik er vandaag twee naar voren wil brengen. Ik zou U in de eerste plaats willen spreken over het gewetensconflict van hen, die alleen in staat zijn aan de wereld deze krachten te schenken: de onderzoekers en de technici. In de tweede plaats over het gewetensconflict in ons allen, dat moet ontstaan uit het feit, dat ieder van ons het mede in *zijn* hand heeft de richting te bepalen, waarin de krachten van het atoom gebruikt zullen worden.

Het is moeilijk precies vast te stellen, wat bij de onderzoekers omgegaan is, toen voor het eerst de ontstellende mogelijkheden van hun werk zich aan hun fantasie openbaarden. In de eerste heroïsche jaren van het onderzoek der uiteenvallende atomen, leken de toepassingsmogelijkheden nog beperkt en geheel gericht op het heil van de lijdende mensheid. Maar sedert het ogenblik, waarop Albert Einstein het duidelijk maakte, dat er geen principieel verschil bestond tusschen energie en stof en dat omzetten van een kleine hoeveelheid stof grote hoeveelheden energie opleverde, moeten de grootse mogelijkheden zich voor hen zijn gaan aftekenen. Niemand heeft meer dan Einstein bijgedragen tot het ontstaan van de huidige toestand. Niemand heeft er waarschijnlijk meer onder geleden. Niemand heeft waarschijnlijk ooit voor een groter en zwaarder gewetensconflict gestaan dan hij.

Want Einstein is altijd de strijder geweest voor de vrede. Bij herhaling heeft hij zijn gehele persoonlijkheid hier voor in de strijd geworpen en alles op het spel gezet, wat hij in het leven bereikt had, door een koers te volgen, die de overgrote meerderheid van zijn tijdgenoten niet wilde goedkeuren. Steeds zoekt hij naar banden, steeds blijft hij hopen en hij, de jood, van wie een duitse encyclopedie eenmaal zou zeggen, dat hij was 'een jood en een landverrader, gevluht naar Amerika en van alle burgerrechten vervallen verklaard', blijft tot het laatste toe in Duitsland, al jout het nazirapaille hem in zijn eigen beroemde collegezaal uit. Zijn geweten dwingt hem te blijven. Tot het in 1933 niet langer kan. Dan gaat hij via Nederland, naar Amerika, waar hij met open armen ontvangen wordt en waar hem de zwaarste crisis van zijn leven wacht.

*
*
*

Want dan nadert de door Hitler en zijn medemisdadigers ontketende wereldoorlog. Voortwerkende op de in 1905 door Einstein gegeven formule hebben twee onderzoekers, Otto Hahn en Lise Meitzner ontdekkingen gedaan, die een weg naar de atoombom openen. Niemand is zich hiervan verder nog bewust. Maar in 1939 moest Lise Meitzner vluchten. Ze is niet helemaal 'arisch' en vindt een voorlopige schuilplaats in Oslo. Van hier bericht zij haar collega's in Amerika met welke onderzoekingen de nazi-specialisten nu bezig zijn. En de Amerikaanse collega's erkennen de juistheid van haar gedachten. Bij hen komt nu de vraag op: wat moeten wij doen? Het lijdt immers geen twijfel of de machten der duisternis in Duitsland zullen hun uiterste best doen om het wapen der verschrikking tot stand te brengen. Kan men iets anders doen, dan nu te trachten hen daarbij voor te zijn? Maar mag dit? Ze weten het niet en zij kunnen zich gelukkig prijzen — want niet zij behoeven dit conflict in de eerste plaats uit te vechten. Het zal immers kapitalen kosten, miljarden dollars, om dit onderzoek uit te voeren en daarom moeten ze aankloppen bij de hoogste autoriteit van de Verenigde Staten, president Roosevelt. Maar wie zal naar Roosevelt toegaan? Slechts één man is daarvoor invloedrijk genoeg — Albert Einstein.

Zo klopt het noodlot aan zijn deur. De man van de vrede en van de zelfopoffering, de verzoener en bouwer, moet gaan pleiten voor het verschrikkelijkste vernietigingsmiddel, dat ooit bestaan heeft of bestaan zal. Niemand zal ooit weten of zelfs maar kunnen benaderen, wat deze grote mens heeft doorstaan. Maar hij gaat. En dan komt hij oog in oog te staan met een van de andere bovenmenselijke mannen van zijn tijd, met Roosevelt, die evenals hij vóór alles een bouwer is. Die moeilijke jaren achter de rug heeft, waarin hij ál zijn willen en kunnen gegeven heeft voor het opheffen van zijn land — en door zijn land de gehele wereld — uit de zwaarste economische crisis, die ze ooit gekend heeft. Hij heeft de grote massa van zijn volk uit de diepe put van ellende omhooggebracht naar de plaats, waar ze nu weer de zon van de komende welvaart ziet schijnen. Einstein staat voor Roosevelt als Luther op de Rijksdag te Worms voor zijn rechters. En als hij niet een humanist was geweest, maar een gelovig christen, zoals Luther, zou hij daar gestaan hebben, met diezelfde woorden op de lippen 'God helpe mij — Amen'.

Vijf jaar na dit onderhoud worden honderdduizenden mensenlevens vernietigd en twee steden, Hiroshima en Nagasaki van de aarde weggevaagd, in enkele seconden tijd.

En Einstein, op een halve aardomtrek afstand van die plaats, voelt de woede van de ontploffing tot een conflict in zijn ziel oprijzen, dat van nu af zijn hele leven zal beheersen, dat hij niet meer kwijt raakt en dat tot de diepste tragiek van zijn leven wordt. Een tragiek, waardoor hij wordt getekend, die het stempel van de smart onuitwisbaar op zijn gelaat drukt. Tot aan zijn dood zal hij niet meer aflatende de mensheid te waarschuwen en te bezweren de enige les te trekken, die hieruit getrokken kan worden: dat verder gaan op deze weg niets anders kan zijn dan het zoeken van de zelfvernietiging, van de zelfmoord der mensheid.

Einstein is gestorven — maar het conflict is niet met hem ten grave gegaan. Het conflict leeft voort in de duizenden onderzoekers — want het groepje der weinigen, die op eenzame hoogten van wetenschap hun taak verrichtten, is inmiddels uitgegroeid tot een machtig leger — die zich met het onderzoek van de atoomenergie bezighouden. Het leeft voort in al die onderzoekers, die weten, dat zij een tweesnijdend zwaard smeden.

Zeker, zij zijn wellicht in de eerste plaats onderzoekers, die in de drift van hun werk en in de afgetrokkenheid hunner abstracte berekeningen, de verantwoordelijkheid van hun werk wel eens zullen vergeten. Want zij kunnen niet ontkomen aan de overweldigende schoonheid van de wereld van inzicht en begrip, die zich aan hun onderzoekersogen openbaart.

Maar het type van de alleen-maar-verstrooide geleerde, die knipogend als een uil in zonlicht tegenover de gewone wereld staat, is vrijwel uitgestorven; zeker bij hen, die zich met dit zware werk belast hebben. Meer en beter dan wie ook zien zij de noodlottige mogelijkheden. En zij staan enigszins op dezelfde wijze als Einstein voor een conflict. Niet geheel. Want terwijl Einstein alleen voor de consequentie stond van een onderzoek, dat gericht was op de atoombom, staan zij voor de gevolgen van een onderzoek, dat zowel de vernietiging als de opbouw tot gevolg kan hebben. Terwijl Einstein stond voor de consequentie van een werkelijk niets ontziende vijand tegenover een in dit opzicht geheel ongewapende en onbeschermde wereld, weten zij, dat de bewapening van de ene partij tegen die van de andere opweegt en moeten zij slechts gissen naar de angst, die ook de ene tegenstander voor de andere heeft. Zij weten bovendien, dat zij hun onderzoekingen niet stop kunnen zetten, omdat ze daarmee tevens een einde zouden maken aan de vooruitzichten van de mensheid op een wereld, als waar we zo even over spraken — een wereld van rijke mogelijkheden, ook, neen juist voor de geestelijke kant van de mens.

*
* * *

Zij moeten dus voortgaan met hun werk. Zij het met deze angst: dat de wereld, de mensheid, waarvoor zij dit werk doen, hun resultaten niet goed zal weten te gebruiken. Zij kunnen daarom niet veel meer doen dan waarschuwen. En dan ligt de verantwoordelijkheid voor het acht slaan op hun raad bij de volkeren en de regeringen van die volkeren. En daarmee komt het gewetensconflict bij ons allen terecht. De beslissing is zwaar, juist doordat de angst ook bij ons allen een rol speelt. En angst is een slechte raadgeefster. Toch heb ik mij afgevraagd, of deze angst niet in de eerste plaats voortkomt uit ons gebrek aan geestelijke kracht en aan zelfvertrouwen. Het staat voor mij als een paal boven water, dat het juist is te vragen de proeven met atoombommen niet voort te zetten — zoals het Humanistisch Verbond in Nederland dat vragen wil. Want niemand kan zeggen, waar hier de afschuwelijkste gevaren beginnen of ophouden. Wij spelen met onbekende gevaren. Wij springen in een donker gat, zonder de breedte en diepte ervan te kennen.

En toch durven wij het springen niet te laten. Uit wantrouwen. En wantrouwen komt steeds in de eerste plaats voort uit eigen geestelijke zwakheid. Zal er ooit een wereld ontstaan, die een goede woonplaats zal zijn voor ieder mens afzonderlijk en de mensheid als geheel, dan zal die wereld slechts kunnen gefundeerd worden op vertrouwen. Dat wil zeggen óók in vertrouwen op de mens — dat is in een ieder van de anderen en in ons zelve. Door aan dit vertrouwen te bouwen, door ons op deze wijze de zekerheid te verschaffen, dat het goede in onze geestelijke gemeenschap niet onder kan gaan, vormen wij ons zelf tot een macht, die ook dit gewetensconflict en daarmee het gevaar van het atoom overwint.

Dr. C. VAN RIJSINGE

HET WOORD VAN DE WEEK

VERSCHIJNT
WEKELIJKS
23 JUNI 1957

Frankering bij
Abonnement
UTRECHT

De Heer

Mevrouw

Mejuffrouw

Onbestelbare exemplaren
terug aan:
Oudegracht 152, Utrecht

Het Woord van de Week

Humanistische radiolezingen uitgesproken voor de Vara-microfoon.

Abonnementsprijs bij vooruitbetaling f 1,— p. kwart., losse numm. f 0,20, buitenland f 4,60 p.j.
Administratie: Humanistisch Verbond, Oudegracht 152, Utrecht, Postgiro 304960.